

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ТА АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті розкривається семантика та аксіологічні національно-культурні риси українських фразеологізмів. Окремо проаналізовано зв'язок фразеологічних одиниць з духовним світом українського народу. Наголошено, що в основі фразеологічних зворотів лежать факти історії певного народу, вони роблять мову яскравою і виразною, тому широко використовуються в літературній мові та в повсякденному житті.

***Ключові слова:** аксіологія, фразеологія, фразеологічні одиниці, мовна картина світу, мовний образ людини*

Постановка проблеми. Перед сучасним мовознавством стоїть завдання розкрити природу українського ментального світу. Виклики, які відбуваються в нашу епоху, змушують дослідників пильно розглядати та опікуватися національним надбанням, поширювати культурний пласт, накопичений минулими поколіннями. Одним із яскравих сторінок співучої мови, криницею народної мудрості і творчості є фразеологізми. Фразеологія безпосередньо пов'язана з культурою мови, тому що вона розкриває світ образів, уявлень, особливостей мовців.

Проблема вивчення фразеологічних одиниць української мови на сучасному етапі є актуальною, оскільки відсутнє загальноприйняте трактування цього поняття, фразеологія відкриває доступ до мовотворення українського народу, творчість якого проходить активно, особливо в часи швидких комунікацій та історичних подій.

Актуальність дослідження пов'язана, як наголошує О. Войцева, «з необхідністю розроблення нового мовознавчого напрямку – аксіологічної фразеології, що вивчає фразеологічні звороти ... з точки зору відображення ними ціннісного аспекту. Як базові характеристики, що зумовлюють існування людини в суспільстві, регламентують норми та шлях, яким вони можуть бути досягнені, мовцями усвідомлюються такі основні типи оцінки: сенсорні, етично-естетичні, раціоналістичні, що маркують пізнавальні, суспільні, творчі та практичні цінності [3, с. 7].

Метою нашої статті є дослідити національно-культурну специфіку та аксіологічні параметри фразеологізмів через призму їх вираження в українській мові.

Наша мета зумовила наступні **завдання дослідження**:

- проаналізувати стан джерельної бази;
- висвітлити національно-культурну специфіку фразеологічних одиниць;
- розкрити аксіологічні параметри фразеологізмів.

Виклад основного матеріалу. Сучасна фразеологія є продуктом тривалого історичного процесу. Загальноприйнятою є думка, що започаткував науковий підхід до фразеологічних одиниць швейцарський вчений Ш. Баллі [1, с. 40]. Великий внесок у історію вивчення, розвиток фразеології, дослідження структури та семантики фонетичних одиниць зробили такі вчені як: С. Скорупка, В. Мокієнко, Л. Скрипник, М. Алефіренко, Ю. Кшижановський, В. Хлебда, В. Ужченко, В. Білоноженко, О. Селіванова та ін. [9].

Слід сказати, що під фразеологізмами розуміють надслівну, семантично цілісну, відносно стійку (з допуском варіантності), відтворювальну й переважно експресивну одиницю, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію [4]. Ми будемо спиратися в цій статті саме на це визначення.

Власне, витоки досліджень фразеологічних одиниць сягають давніх минулих років, однак в окрему лінгвістичну дисципліну фразеологія відділилась тільки в першій половині ХХ ст. (праці Є. Д. Поливанова, С. І. Абакумова, Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, останньому належить визначення основних понять, обсягу завдань фразеології [5, с. 193]).

Накопичення творчого спадку та теоретичних доробок призвело до того, що наприкінці 50 рр. з'явилася тенденція до системного підходу при розгляді такого явища як фразеологія [1, с. 41–42].

Проблематиці мови та культури присвятили роботи Т. Григоренко, Л. Даниленко, С. Денисенко, Н. Мазур, Л. Скрипник [1, с. 43–44], Д. Ужченко, В. Ужченко [8] та ін. зокрема, дослідниця О. Галинська вважає, що фразеологізми – це мовні знаки народу. За поглядом авторки вони передають мовні аспекти культурної інформації [9].

Особливо цінними для науковців є фразеологізми, що відбивають народні традиції, обряди та звичаї того чи іншого народу, історичні факти його життя.

На цьому здобутки фразеології не вичерпуються, однак наведемо ряд проблемних питань сучасної фразеології: предмет фразеології (сьогодні відсутня єдність думок між дослідниками в питанні про обсяг і межі фразеології); класифікація та систематизація фразеологізмів (специфіка фразеологічних одиниць полягає в притаманному їм комплексі властивостей, необхідних для врахування при їхньому визначенні); значення фразеологічної одиниці (воно відрізняється від значення слова, тим, що фразеологічні словосполучення є непрямим відображенням оточуючої дійсності, побудовані на експресивності мовця).

Фразеологізми є різними за своїм походженням, більшість із них прийшли в українську мову та літературу з мови представників різних професій, з іноземних мов. В основі фразеологічних зворотів лежать факти історії певного народу, вони роблять мову яскравою і виразною, тому широко використовуються в літературній мові та в повсякденному житті. Багато фразеологізмів використовуються для опису зовнішнього вигляду людини, позначення рис характеру та поведінки людини, її життєвого шляху тощо [7, с. 175].

Важливу роль фразеологізми відіграють у розкритті ментального світу народу, який проявляється в розкритті індивідуального носія духу. Складовою мовної картини світу, що є зібранням уявлень про навколишній світ, втілений в системі мови, є мовний образ.

Слово *образ* в українській мові є багатозначним: «1. Зовнішній вигляд кого-, чого-небудь. 2. Специфічна для літератури і мистецтва конкретно-чуттєва форма відображення дійсності. 3. *спец.* Зображення якого-небудь явища через інше, конкретніше або яскравіше за допомогою мовного звороту, переносного вживання слова і т. ін.; троп. 4. *перев.мн.* Те, що вимальовується, постає в чий-небудь уяві. 5. Зображення зовнішнього вигляду кого-, чого-небудь (про портрет, фотографію, скульптуру і т. ін.). 6. *філос.* Відображення в свідомості явищ об'єктивної дійсності» [СУМ т. 5, с. 561]. «Образ людини культури не може сприйматися як даність, або бути визначеним вповні, оскільки його не можна розглядати поза суспільно-історичним процесом, який завжди є історією перетворень і трансформацій. Тому кожне окремо взяте суспільство має свій образ людини культури, який відповідає вимогам часу й актуальній історичній ситуації цієї людської спільноти» [8, с. 212].

Фразеологізми, які являють собою цілий пласт мовних одиниць, класифікуємо за способом репрезентації мовного образу людини засобами української мови:

1) **відображення рис людини за допомогою фразеологізмів.** Фразеологізми є одним з важливих джерел зображення рис характеру людини. В основному мовні одиниці передають

інформацію за допомогою експресивної забарвленості, емоційної оцінки дій людини. Більшість з фразеологізмів, які відображають риси людини, можливо умовно поділити на дві великі групи: негативні та позитивні риси, які надають особам етичну, естетичну та раціоналістичну оцінки. Вони виконують оцінювальну та характеризуючу функції [6]. Наведемо приклади, з уточненням певних рис, спочатку розглянемо фразеологізми, що позначають негативні риси людей:

- хирість, лицемірство: *водить за ніс, з медом на вустах, носить маску, кривить душею;*

- язикатість: *давати волю язикові, проворний на язик, язик без кісток, баба Палажка;*

- жадібність: *руки загребуці, руки неситі;*

- боягузтво: *не з хороброго десятка, заяча душа, боїться своєї (власної) тіні.*

- легковажність, несерйозність: *ні жарене, ні парене, пустий вітер, горобці цвірінькають у голові;*

- жорстокість: *мати кам'яне серце, черства душа, Каїнова душа;*

- безхарактерність, несамостійність: *ні се, ні те, агнець божий, танцювати під чужу дудку, бути в чужих руках, під п'ятою бути у когось;*

- впертість : *хоч возом переїдъ;*

- безвідповідальність: *не бий лежачого, годувати обіцянками;*

- егоїстичність: *і приступитись страшно, не бачити далі свого (власного) носа;*

- нечесність, непорядність: *брудні (нечисті) руки, гребти під себе, рідного батька продасть;*

- запальна людина: *гаряча голова, гарячий серцем, купаний в окропі.*

У фразеологізмах закарбовано також позитивні людські риси:

- хоробрість : *чортові не брат, не з похливого десятка, хвацька душа, ніякий чорт не страшний;*

- щедрості : *останню сорочку віддасть, віддати до останньої копійки;*

- доброти: *душа навстіж, хоч у вухо бгай, велике серце, має Бога в серці, хоч до рани прикладай;*

- морально чистий, порядний : *як Адам і Єва в Раю, світле око, високої проби, божя людина, ходяча совість;*

- скромності: *тихіший від води, нижчий від трави, як шовковий, повзати в ногах, ставати на коліна;*

- мужність : *закусити губу, зціпити зуби, не вішати голови, тримати язик за зубами, об землю вдарити журбою, не падати духом;*

- рішучість: *взяти бика за роги, впіймати вовка за хвіст, не з похливого десятка.*

Бачимо, що за допомогою фразеологічного фонду розкрито внутрішній світ народу.

2) відображення діяльності людини за допомогою фразеологізмів

Здавна українці славилися своєю працьовитістю та ініціативністю, тому в колективній пам'яті народу зберігся образ поважного господаря своєї землі, більшість негативних рис чи негативних вчинків у фразеологізмах засуджувалися [7, с. 175–177]. Наведемо приклади цього засудження:

- байдикувати, нічого не робити – *баглаї бити; байдики бити, і голки в руки не брати;*
- робити щось абияк, допускати помилки – *валяти (клеїти) дурня; відбиватися/відбитися від дому; знов за рибу гроші;*
- дбати лише про себе – *глядіти свого носа; дбати (тільки) про свою шкуру;*
- пиячити – *в горілці киснути; по чарці; вклонятися чарці; заглядати (зазирати) в чарку;*
- займатися чимось безглуздим – *грати (гратися) в ляльки; вихлюпувати / вихлюпнути разом з купелем і дитину; відсувати (відтіснити) на задній план; розмінюватися на дрібниці; волам (бикам) хвосту крутити;*
- задовольнятися досягнутим, не розвиватися, відступати назад – *спочивати на лаврах;*
- зазнаватися, пихато поводитися, вередувати, діяти підступно – *гнути козиря; дуги губу (морду).*

Як бачимо, фразеологізми на позначення діяльності людини слугують потужним пластом народної пам'яті, в якому наші предки містили поради, мудрість, критикували негативні риси характеру.

3) відображення зовнішнього виду людини за допомогою фразеологізмів

Фразеологізми, що описують людину, як правило, побудовані на народному жарті, іронії. В образній основі таких фразеологізмів зазвичай розкриваються особливості життя та побуту певного народу [6], вони пов'язані з органами чуття та надають сенсорну оцінку людям. Наведемо приклади:

- **очі.** Фразеологізми звертають увагу на: форму і розмір очей — «великі круглі очі»; «очі, як гудзик»; «великі круглі очі, очі, як у сови» «очі блищать, кидають вогнем-блискавицею»; «витріщити очі».
- **ніс.** При описі носа звертають увагу в основному на його форму і колір: «горбоватий ніс»; «ніс гудзиком, кирпа».
- **волосся.** Про людину в якій відсутнє волосся на голові кажуть «зовсім лисий»; про неохайно зачесану людину – «нечесане волосся, патли», «залізане волосся».

- **товстий / худий**. Про огрядну людину кажуть: «товстий, жирний, як свиня»; «гладенький, опецькуватий»; «пухла, як пампушка»; «товстий, як бочка». Про худу людину кажуть: «шкіра та кістки»; «блідий і виснажений», «худий, як щепка».

- **високий / низький**. Про високу людину кажуть: «на голову вище»; «росте, як гриби». Про низьку людину кажуть: «недорослий».

4) фразеологізми, які позначають фізичний та емоційний стан людини

Головною роллю фразеологізмів є передача стану людини, оскільки мова – це обмін інформацією з оточуючим світом. Емоції супроводжують людину все життя, слугують ключем в її внутрішній світ [2, с. 33–39]. Наведемо приклади:

- тривога: *хтось тривожиться, страждає – не бачити світу; вішати, повісити голову; п'явки (п'явка) ссуть (ссе) за серце (під серцем) кого, душа ниє;*

- безнадійність: *ухопитися руками за голову;*

- страх: *волос в'яне (зав'яв) у кого і без додатка, серце опинилося в п'ятах, цокотіти(цокотати, цокати) зубами;*

- байдужість: *спопеліти серцем; світ не милий (не любий); з важким (нелегким) серцем;*

- поганий настрій: *тяжко на душі кому, занепадати (падати) / занепасти (упасти) духом;*

- сором: *пекти руку (руки); мало крізь землю не провалився; совість мучить кого і без додатка;*

- гарний настрій: *в ударі, як (мов, ніби і т. ін.) хто на сто коней висадив кого; чути (відчувати) крила за плечима;*

- побажання недоброго: *хай би грець, щоб[тобі (йому, їм і т. ін.)] дихати не дало, аби й очі не виділи.*

Ключовими словами у цій групі виступають: голова, душа, дух, очі, серце, руки, ноги, п'ята тощо. Найчастіше ми спостерігаємо стійкі вислови, де стрижневі слова – *душа, серце, голова* [2, с. 42]. Ця особливість пояснюється духовністю українського народу, що саме всі душевні хвилювання проходять через душу, голову, серце.

Таким чином, українська фразеологія пройшла довгий шлях свого формування. Це пояснюється обставинами активного мовотворення. Фразеологізми тісно пов'язані з духовним виміром українського народу. За допомогою поетичного слова передавалася народна мудрість минулих поколінь. Засуджувалися негативні риси характеру, культивувалася кмітливість, любов до рідної землі, працелюбність, скромність, кмітливість, мужність. Словотворення фразеологічних одиниць пов'язують зі спостереженнями українського народу впродовж усієї історії, внаслідок цього з'явився пласт народної мудрості.

Перспективи вбачаємо у подальшому дослідженні фразеологізмів, що віддзеркалюють мовний образ українського народу та його аксіологічні параметри.

Список використаної літератури

1. Арделян О. Проблеми дослідження ідіоматики в сучасній лінгвістиці. *Наукові записки. Серія: філологічні науки*. Кропивницький, 2015. Вип. 137. С. 40–44.
2. Венжинович Н. Позитивна репрезентація людини у фразеологізмах української мови. *Українська мова*. Ужгород, 2010. Вип. 10. С. 33 – 43.
3. Войцева О. А. Аксіологічна характеристика фразеологізмів з найменуваннями одягу та його деталей в українській мові. *Записки з українського мовознавства: зб. наук. пр. / гол. ред. Т. Ю. Ковалевська*. Одеса : ПолиПринт, 2015. Вип. 22. С. 5–16.
4. Куковська В. І. Становлення фразеології як лінгвістичної дисципліни. URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer26/870.pdf/>
5. Кожуховська Л. Системні класифікації фразеологічних одиниць в україністиці. *Мовознавчі студії*. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 192–198.
6. Львов Н. Л., Клендій О. П. Семантика фразеологізмів для опису зовнішнього вигляду людини. URL: http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Philologia/7_81255.doc.htm/
7. Тарануха Т. В. Фразеологічні одиниці на позначення рис характеру людини з компонентами-соматизмами в українській та німецькій мовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : Філологія*. Кропивницький, 2017. № 7. С. 175–179.
8. Ушаков А. С. Ціннісний вимір образу людини культури. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2019. № 5(92). С. 211–228.
9. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови. К.: Знання, 2007. 494 с.
10. Яцьків М. Ю. Здобутки сучасної української фразеології у контексті новітніх парадигм лінгвістичних досліджень. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9913/1/40.pdf/>